

Siebold: Verzamelaar, wetenschapper en vermeend spion

Kris Schiermeier

‘Ik zal Japan niet eerder verlaten nadat ik een uitvoerige beschrijving van het land heb gemaakt, en alle materiaal voor een Japans museum en een flora bijeen heb vergaard,’ schreef Philipp Franz Balthasar von Siebold vanuit Japan op 18 november 1823 aan zijn oom.¹ Zijn wens kwam al spoedig uit en de geschiedenis van Siebold wordt heden ten dage levend gehouden in Japanmuseum SieboldHuis te Leiden. Het klassieke grachtenpand met barokke voorgevel aan het Rapenburg nummer 19 werd van 1832 tot 1847 door Siebold na zijn verblijf in Japan bewoond. Hij toonde hier ook zijn prenten, lakwerk, keramiek, fossielen, herbaria, geprepareerde dieren, munten, kleding, oude landkaarten en honderden andere schatten in een eigen museum, dat door hooggeplaatste personen, zoals de latere tsaar Alexander II en koning Willem II, werd bezocht. Sinds 2005 is Japanmuseum SieboldHuis in dit pand gevestigd. Naast de vaste Sieboldcollectie zijn er, verspreid over het jaar, tijdelijke tentoonstellingen over de meest uiteenlopende onderwerpen.

De Leidse collecties die Siebold gedurende zijn zesjarige verblijf in Japan (1823-1829) verzameld heeft, bestaan uit ruim 25.000 objecten.² Het merendeel wordt beheerd door Naturalis. Deze collectie bevat 200 zoogdieren, 900 vogels, 750 vissen, 170 reptielen, meer dan 5.000 ongewervelde dieren, 891 mineralen en gesteenten, 6 fossielen, 2.000 verschillende soorten planten en circa 12.000 herbariumexemplaren. In totaal om en nabij 20.000 objecten. Daarnaast heeft Museum Volkenkunde ongeveer 5.000 etnografische objecten, waaronder een prachtige picknickset van lak- en marquetriewerk, Japanse prenten (*ukiyo*) van onder meer

¹ W.R. van Gulik, ‘Von Siebold and his collection’, *Philipp Franz von Siebold. A contribution to the study of the historical relations between Japan and the Netherlands*. Association for Japanese studies (Leiden 1978) 19.

² K.E.M.B. Schiermeier en K. Forrer, *Japan in Leiden. Wandelgids* (Leiden 2017) Hierin vindt u informatie en afbeeldingen van de instellingen waar de Sieboldcollectie wordt of werd getoond en/of beheerd.

Hokusai en Kuniyoshi, schilderijen van Kawahara Keiga over het dagelijks leven, modellen van bruggen en huizen, kimono, porselein, ceramiek en fraai lakwerk. Ook telt de Universiteitsbibliotheek Leiden circa 500 boeken van Siebold en 150 landkaarten en de Leidse Hortus botanicus heeft nog vijftien originele, levende Sieboldbomen. Namen in het Leidse straatbeeld, zoals de Sieboldstraat en de Decimastraat, verwijzen tevens naar de bekendste ‘Hollandse’ arts in Japan. Beide straten liggen in de Leidse wijk De Kooi, die vernoemd is naar de eendenkooi van Siebolds buitenplaats Nippon. Dit buitenhuis, dat verwees naar zijn geliefde Japan, bouwde Siebold op een lap grond aan de Lage Rijndijk waar hij uit Japan meegebrachte planten en zaden opkweekte. Het merendeel van zijn Leidse tijd verpoosde hij hier. In zijn in 1836 aangekochte woning aan het Rapenburg verhuurde hij de benedenverdieping van 1837 tot 1844 aan de Leidse studentensociëteit Minerva.³ Het studentenleven was hem niet vreemd, want Siebold was in het Duitse Würzburg lid geweest van het Corps Moenania.

Dokter Siebold

Siebold, op 17 februari 1796 geboren in het Duitse Würzburg, trad in de voetsporen van zijn familie toen hij medicijnen ging studeren aan de plaatselijke universiteit. Tijdens zijn studie toonde hij opvallend veel belangstelling voor de reisboeken van Johann Reinhold Forster en Alexander von Humboldt; ook verdiepte hij zich in natuurwetenschappen en etnografie. Siebold was in die tijd gehuisvest bij de beroemde hoogleraar anatomie en fysiologie, Ignaz Döllinger, een vriend van zijn vader.⁴ Hij hielp hem bij wetenschappelijke experimenten en vergaarde veel kennis door eindeloze discussies te voeren met de wetenschappers die er op bezoek kwamen. Op 24-jarige leeftijd behaalde Siebold zijn doctorsgraad in de

³ Th. H. Lunsing Scheurleer, C. W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden 1986) 304.

⁴ A. Kouwenhoven en M. Forrer, *Siebold en Japan. Zijn leven en werk* (Leiden 2000) 11.

medicijnen, chirurgie en anatomie en hij was daaropvolgend gedurende twee jaar werkzaam als medisch chirurg en verloskundige in Heidingsfeld. Hij was echter niet in staat om zijn belangstelling voor natuurwetenschappen te onderdrukken, evenmin als zijn nieuwsgierigheid naar relatief onbekende oorden. Door bemiddeling van een vriend lukte het hem in 1822 als chirurgijn-majoor in dienst te treden van het Nederlandse koloniale leger op de post in Batavia (het huidige Jakarta), destijds het centrum van de Nederlandse handel in Azië. Trots schreef hij aan zijn voormalige hoogleraar Döllinger dat hij deze positie mocht gaan vervullen. 'Het is een wonderlijke gedachte,' antwoordt Döllinger hem in augustus, 'dat mijn interesse voor de zoölogie eens zo achteloos met een duivenskeletje begonnen is, terwijl jij in Oost-Indië de wetenschap met kennis gaat vermeerderen. Wat jammer dat ik zelf al zo oud ben.'⁵

Afb. 1: L. Springer jr. 'Jhr. Ph. F. von Siebold' (begin 19de eeuw). Collectie Topografisch Historische Atlas. Erfgoed Leiden.

⁵ B. Schmitz, *Huize Nippon aan de Rijn* (Leiden 2000) 8.

‘Berg-Hollander’ in Japan

De machtsverhoudingen in Azië waren begin negentiende eeuw aan grote veranderingen onderhevig en Nederland zag het belang om zijn handelsmonopolie op Japan, dat dateerde van 1639, zoveel mogelijk te benutten. Siebold was volgens de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, Godert Alexander Gerard Philip baron van der Capellen, de ideale persoon om studie te verrichten naar de Japanse cultuur en inheemse producten en tevens een goede indruk te geven aan de Japanse regering door de nieuwste kennis over Europese kunst en wetenschap te verspreiden. De jonge wetenschapper in het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen viel op door zijn grote kennis en enthousiasme voor de wetenschap. Van der Capellen zag in Siebold een begenadigd onderzoeker. Op basis hiervan besloot hij hem voor onderzoek naar Deshima te sturen.

Op 28 juni 1823 vertrok Siebold vanuit Batavia naar Japan. Zijn officiële functie was die van factorij-arts op de Nederlandse handelspost in de Baai van Nagasaki, die wat oppervlakte betreft niet groter is dan de Dam in Amsterdam. Hij schreef aan zijn ouders: ‘Ga in juni naar [...] Japan. Wat ik wilde bereiken is mij gelukt. Daar zal mij ofwel de dood, ofwel een eervol en gelukkig leven te wachten staan.’⁶ De eerste Japanners met wie Siebold kennismaakte, zijn enkele schipbreukelingen die opgepikt werden op weg naar Nagasaki. Hij verbaasde zich over hun behendige optreden en hun beschaafde gedrag. Betoverend vond hij de Baai van Nagasaki, omgeven door heuvels en witte huisjes. Hij kwam met zijn zwaar Duitse accent het land binnen onder het mom van ‘Yama orandajin’ (Berg-Hollander), want alleen Nederlanders mochten in die tijd als westerse mogendheid handeldrijven met Japan. Na aankomst op 11 augustus 1823 nam Siebold de medische zorg op zich van de Nederlanders op het kleine schiereilandje Deshima. Ook behandelde hij voorname families in Nagasaki. Hij vroeg hier geen geld voor, maar kreeg allerhande kunst- en gebruiksvoorwerpen

⁶ Brief van Siebold aan zijn ouders, 15 april 1823, Archief Burcht Brandenstein, Schlüchtern-Elm, Duitsland.

als dank. In ruil voor een monster van de geneeskrachtige belladonnaplant ontving hij bijvoorbeeld een ceremonieel hofgewaad, dat eigenlijk niet in bezit mocht zijn van een buitenlander.⁷

Siebold ontmoette bij een van zijn huisbezoeken Otaki Kusumoto, ook wel Sonogi genoemd. ‘Ook ik heb me aan die Hollandse tradities onderworpen,’ schreef hij naar huis, ‘en me tijdelijk verbonden met een liefelijke zestienjarige Japanse, die ik echter niet voor een Europese houd.’⁸ Uit deze relatie werd op 10 mei 1827 dochter Oine geboren. In 1824 verwierf Siebold een huis in Narutaki, aan de rand van Nagasaki; enerzijds met het doel om westerse geneeskunde te onderwijzen, anderzijds om zijn onderzoek naar Japan voort te zetten. Japanse studenten ondersteunden Siebold bij zijn onderzoek en het onderwijs aan andere artsen. Het huis kreeg dezelfde naam als de plaats, Narutaki, en groeide uit tot een levendig centrum van de westerse wetenschap in Japan.

Siebold droeg zijn studenten een breed scala aan onderzoeksprojecten op, waaronder Japanse kunstnijverheid en flora en fauna, en liet hen over deze onderwerpen in het Nederlands – het ‘Latijn van het Oosten’ – verslagen schrijven. Zijn roem verspreidde zich snel. Artsen en geleerden uit geheel Japan verzamelden zich in Nagasaki om zich te laven aan Siebolds kennis en vaardigheden. Trots schreef hij naar huis over zijn universiteit waar aan alle wetenschappen gewerkt werd.⁹ Dankzij zijn contacten met Japanse geleerden, tolken en zogenoemde hollandologen (die westerse kennis bestudeerden aan de hand van Nederlandse publicaties) was Siebold als geen ander in staat om de Japanse geschiedenis, staatsinrichting, geografie en levensgewoonten te bestuderen. Deze kennis verwerkte hij in diverse publicaties, waarvan zijn onvoltooide *Nippon. Archiv zur Beschreibung von Japan und dessen Neben- und Schutzländern* (Leiden 1832-1852) de belangrijkste is.

⁷ Kouwenhoven en Forrer, *Siebold en Japan*, 14, 19, 22, 41 en 46.

⁸ Ibidem, 26.

⁹ Schmitz, *Huize Nippon aan de Rijn*, 24.

Het ‘Siebold-incident’

Een hoogtepunt van zijn verblijf was zijn deelname aan de vierjaarlijkse hofreis naar de hoofdstad Edo (het huidige Tokio),¹⁰ waar Siebold onder meer zijn belangrijkste informant, de hofastronoom Takahashi Sakuzaemon/Kageyasu, ontmoette. Takahashi verschaftte hem landkaarten van voor Europa nog onbekende geografische gebieden.¹¹ Officieel mochten er geen kaarten aan buitenlanders gegeven worden, maar het werd gedoogd. Rivaliteit in Siebolds netwerk van cartografen leidde tot het beroemde ‘Siebold-incident’. Ontdekkingsreiziger Mamiya Rinzō schreef in die tijd een brief aan de autoriteiten waarin hij Siebold als spion aanwees op basis van zijn kaartenverzameling. Het hielp ook niet mee dat Siebolds geboorteland Pruisen (Prussia) erg leek op Rusland (Russia).¹² Dit alles gebeurde voordat er een schip strandde met hierin de kaarten van dokter Siebold. Het heeft er uiteindelijk toe geleid dat Siebold tot een staatsgevaarlijke spion werd verklaard, Japan moest verlaten en zijn geliefde Otaki en hun dochter Oine moest achterlaten.

Van juli 1859 tot juli 1862 keerde Siebold nog één keer in Japan terug als diplomaat, dit keer in het gezelschap van zijn zoon Alexander uit zijn huwelijk met jonkvrouw Helen von Gagern, maar zijn adviezen werden volgens hem door de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging niet op waarde geschat.¹³ Hij hoopte erop dat hij de collectie die hij tijdens deze reis had verzameld aan de Nederlandse regering kon verkopen, net als hij met het merendeel van zijn Leidse collectie had gedaan. De Nederlandse regering had hier echter geen oren naar. Zijn tweede volkenkundige verzameling, die groter is dan zijn Leidse collectie, kwam dan ook in

¹⁰ R. Parthesius, K.E.M.B. Schiermeier en Y. Oka, *Japanse verwondering* (Amsterdam 2000) 49-53. In Edo verbleef de Hollandse delegatie in een speciaal gebouwde herberg de ‘Nagasaki-ya’. De herberg stond in Edo bekend als een bezienswaardigheid.

¹¹ M.J.P. van Oijen en J.M.J. van Oijen, *Von Siebold's reis naar het hof van de shogun in het jaar 1826. Een ontdekkingsreis door Japan* (Amsterdam 2005) 125.

¹² R. Leca, *Japan in kaart* (Leiden 2017) 51.

¹³ Kouwenhoven en Forrer, *Siebold en Japan*, 73.

München, Duitsland, terecht.¹⁴ In 1866 stierf Siebold op 18 oktober, tijdens de voorbereidingen voor een nieuwe tentoonstelling te München. ‘Ik ga nu naar een land van schoonheid en vrede,’ waren zijn laatste woorden.¹⁵

Nalatenschap

Siebold heeft zich buitengewoon ingespannen om de verzamelde informatie over Japan te ordenen. Hij schreef vele werken, waaronder *Flora Japonica* en *Fauna Japonica*. In 1842 werd hij door Willem II als jonkheer verheven in de adelstand. Zijn nazaten hebben zijn erfenis op het gebied van Japanse geneeskunde en diplomatie in ere gehouden. Dochter Oine, die opgeleid werd door Siebolds studenten Ishii Soken en Ninomiya Keisaku en door de Nederlandse artsen Pompe van Meerdervoort en Bauduin, ontwikkelde zich tot de eerste vrouwelijke praktiserende arts in de westerse geneeskunde. Ze is beroemd geworden als hofarts van het keizerlijk huis.¹⁶

Tot op de dag van vandaag wordt op Japanse basisscholen ruim aandacht besteed aan Siebolds opmerkelijke geschiedenis en betekenis voor Japan. Iedere Japanner kent zijn verhaal. Zijn collectie in de Leidse musea, die voorwerpen bevat die in Japan niet meer te vinden zijn of uitgestorven zijn, zijn van groot belang geweest voor de restauratie van de huidige handelspost Deshima.¹⁷ Zijn rol als onmisbare bron voor de premoderne Japanse wetenschap, als leraar en vriend van Japanse wetenschappers, en niet te vergeten als liefhebbende echtgenoot van zijn vrouw Otaki Kusumoto en als vader van Oine, Japans eerste vrouwelijke verloskundige, maken Siebold een unieke man in de relatie Nederland-Japan. Dit heeft

¹⁴ M. Forrer, ‘Introduction to the Visitor’s Guide to the 1863 Exhibition of Siebold’s Collection from His Second Journey to Japan’, *Compilation of Historical Materials from the Five Continents Museum’s Siebold Collection* (Sakura-shi 2016) 195-198.

¹⁵ Siebold laatste woorden op zijn sterfbed op 18 oktober 1866. Uit: Kouwenhoven en Forrer, *Siebold en Japan*, 74.

¹⁶ Kouwenhoven en Forrer, *Siebold en Japan*, 25.

¹⁷ T. van der Eb-Brongersma, *De Hollandsche begraafplaats in Nagasaki* (Oegstgeest 2017) 75.

geresulteerd in een unieke vriendschap en stedenband tussen Leiden en Nagasaki.¹⁸

¹⁸ De stedenband tussen Leiden en Nagasaki is in Japan getekend op 24 november 2017 door burgemeester H. Lenferink en burgemeester T. Taue.